

UDK: 1:2-675
1:2-676

Primljeno: 15. 06. 2019.
Pregledni rad
Review paper

Sulejman Bugari, Nezir Krčalo, Adnan Džafić

O FILOZOFIJSKIM I RELIGIJSKIM ASPEKTIMA DIJALOGA

Dijalog je uvijek neki oblik razmjene. Glavna svrha dijaloga sadržana je u slušanju i razumijevanju drugog, u njegovom razumijevanju našeg stajališta o sadržaju o kojem se razgovara. Dobar dijaloški sugovornik može biti ogledalo nas samih, omogućiti naš bolji uvid u istinu o nama samima. Rad polazi od primordijalnih određenja jezika i govora, daje pregled filozofijskih i religijskih aspekata dijaloga vodeći ka zaključku o terapijskoj ulozi dijaloga koju on poprima kada "živa riječ" otkriva unutarnji govor ili stanje sagovornika.

Ključne riječi: dijalog; govor; riječ; jezik; misao

UVOD

U antičkoj Grčkoj terapeutika je bila zamišljena kao uslov filozofskog načina života, filozofskog stila življenja, koji je bio svojevrsni kulturni fenomen i širio se "mrežama prijateljstva", specifičnom komunikacijom među ljudima. Glagol *therapeuein* označava u tom periodu liječenje duše prema istini o biću. To najbolje odslikava Epikurova formulacija koja govori o tijesnoj vezi ili izjednačavanju filozofije i staranja o sebi: „Filozofija je briga ozdravljenja prema istini“. Prakse filozofije, kao znanja o čovjeku i svijetu, odvajaju se i distanciraju od terapijskih praksi duše koje podrazumijevaju ljekarski, medicinski i iscjeliteljski pristupi, a koji se okreću stvarima neposredno vezanim za individualni život i svakodnevnicu i na određeni broj pravila kojima možemo ovladavati (Blagojević 2016).

Ljudska svijest kao fenomen, osim naukom, oblikuje se moralom, običajima, umjetnošću, religijom itd. Svijest je nemoguće oblikovati bez stvari. Stoga je Platon insistirao da one budu imenovane od strane najmudrijih ljudi, jer ime (riječ) nosi značenje stvari. Ako hoćemo da dovedemo u pravilan i razumljiv odnos stvar, misao i jezik, uslov je da stvari budu pravilno imenovane. Pogrešno imenovana stvar za posljedicu ima pogrešne sadržaje svijesti koji na individualnom planu iziskuju dugotrajni terapijski proces u vidu "dijaloga" duhovne i psihosomatske komponente.

Dijalog svoj istinski izvor ima u nutrini pojedinca, u razgovoru sa samim sobom. Čovjek je prije svega, zagonetka samom sebi. Ko iskreno ne postavi u sumnju sve svoje "istine", ne napusti zavičaj vlastite sigurnosti i ne želi se potpuno predati istini koja nije ničije privatno vlasništvo, taj nije spreman za dijalog. Ko nema sumnji i ko smatra da već posjeduje cjelovitu istinu, njemu dijalog ne treba. Galimberti takav mentalni profil povezuje sa *narcističkom inteligencijom* koja „ne opažajući ništa kod drugog, njegov nivo razumevanja i vrednosti njegovih primedaba (koje Narcisi smatraju napadima), čini njegovu inteligenciju krutom i sve dogmatičnijom, i na kraju usahlom i fosilizovanom, s obzirom da nije dijaloška i da je neprijemčiva za ono čemu drugi i svet još imaju da je nauče" (Galimberti 2018: 101-102). Zato je svaki, a osobito religijski dijalog, težak jer zahtijeva disciplinu, zrelost i poniznost. Danas, međureligijski dijalog ima mnogo oblika, a četiri se najviše prakticiraju. Prvi, to je dijalog u kojem je religija više način života nego pogled na život. Drugi je akcijski, u smislu da su ljudi različitih religija pridruženi u zajedničkoj zabrinutosti za društvene potrebe. Treći oblik je teološka razmjena u kojoj sudjeluju stručnjaci kako bi u akademskoj atmosferi razgovarali o specifičnim teološkim pitanjima. Četvrti oblik vjerskog dijaloga je razmjena religijskih iskustava među pripadnicima različitih religija (Mišić 2002).

Dijalog predstavlja modus funkcioniranja misli. Pritom "misao" nije samo ishod nečijeg umnog djelovanja, već joj se pridodaju međusobno prepletena osjećanja, namjere i želje, slojevi sjećanja, uvjerenja kao i trenutne percepcije naše stvarnosti. A naša "stvarnost" je mješavina koncepcija, sjećanja, refleksija obojenih osobnim potrebama, strahovima i željama, ograničenjima izobličeni jezikom, navikama, spolom i kulturom. Teško da je moguće odstraniti sve ove navedene i druge neprepoznate sastavnice iz vlastitog mišljenja i biti siguran da je naša percepcija ispravna.

1. DIJALOG U FUNKCIJI PREOBRAZBE

Swidler postavlja deset osnovnih pravila za dobar i uspješan međureligijski dijalog (Swidler 2012). Prvo pravilo i primarna svrha dijaloga je učenje, a to znači biti otvoren, mijenjati navike i percepcije u razumijevanju stvarnosti. Drugo pravilo nalaže da međureligijski dijalog bude dvostrani proces, kako između različitih vjerskih zajednica, tako i unutar njih samih. Prema trećem pravilu svaki sudionik treba da uđe u dijalog s punom iskrenošću, uz pretpostavku da svi drugi partneri posjeduju sličan stav. Sljedeće pravilo naglašava da u komparaciji ne smije doći samo do usporedbe naših ideala sa praksom naših partnera, nego je potrebna usporedba ideala sa suprotnim idealima i naše prakse sa praksom naših partnera. Peto pravilo kaže da svaki sudionik mora definisati vlastiti stav. Ipak, budući da je dijalog dinamičan proces, svaki sudionik treba da uoči šta treba promijeniti u samoodređenju. Posebno je istaknuto šesto pravilo da svaki sudionik treba ući u dijalog bez čvrstih i brzopletih pretpostavki, što je osobito važno kada dolazimo do tački neslaganja. Sljedeće pravilo naglašava da se dijalog može pojaviti samo između ravnopravnih sudionika koji se okupljaju da bi naučili. Osmo pravilo naglašava da se pravi dijalog odvija jedino tamo gdje je prisutno međusobno povjerenje. Deveto pravilo pretpostavlja da ljudi stupaju u međureligijski dijalog sa dozom samokritičnosti, odnosno da nisu podjarmljeni vlastitoj vjerskoj ili ideološkoj tradiciji. Konačno, deseto pravilo za međureligijski dijalog nalaže svakom sudioniku da pokuša iskusiti partnerovu religiju iznutra (Prijatelj 2017). Na istome su fonu, kao svojevrsni rezime navedenih pravila, Galimbertijeva promišljanja o fenomenu dijaloga: „Bez relativističkog način mišljenja nema „tolerancije“, koja se ne sastoji toliko od toga da se pusti na miru i ne sprečava neko ko je drugačiji od nas, koliko od pretpostavke da onaj koji je nosilac neke druge kulture ili čak neke druge religije možda poseduje viši stepen poznavanja neke istine nego mi. Bez te duhovne pripremljenosti nikakav dijalog nije moguć, bez obzira koliko je susretanja bilo i koliko je dobre volje u njih uloženo“ (Galimberti 2018: 112).

Religije oblikuju specifične kulture, a kulture su obilježene specifičnošću religije. Kulturne promjene izazivaju promjene u religiji i nude nove mogućnosti da se religije otvore jedne prema drugima. Nadalje, promjene unutar religija i među religijama stvaraju novu kulturnu stvarnost koju prati novo razumijevanje duhovnog i vjerskog. Prema tome, međureligijski dijalog sam po sebi proizlazi iz dinamike koja postoji između religija i kultura. Ali, svaka kultura ima svoje vlastite vrijednosti, parametre i kriterijume. Susret kultura se događa kao susret različitih sloboda i nezavisnosti iz čije se sublimacije rađaju novi plodovi. Komunikacija je moguća samo u duhu razu-

mijevanja između otvorenih kulturnih modela. Riječ je o ukidanju mentaliteta zatvorenosti na osnovu dijaloga i razmjene, što podrazumijeva da kulturni modeli mogu egzistirati bez centra i središta, kao novo iskustvo kulture. Kulturni identitet je osnov za lični, kolektivni i etnički identitet, kao i za otvorenost i mogućnost stvaranja nadnacionalne kulture, utoliko što kultura nema granica u globalizovanom i umreženom svijetu a „raspuklina koju dubi inkompatibilnost tradicionalnog koncepta nacije/države i transteritorijalnih kulturnih identiteta“ (Spahić 2016: 131) postaje sve veća.

Zahvaljujući otvorenosti, nauka, umjetnost, religija i druge kreativne ljudske djelatnosti su u neprekidnom međuuutjecaju i komplementarnosti. Iznimka su, na žalost, religijske prakse! Pored mnoštva hipotetičkih stavova o potrebi dokidanja barijera za dijalog, ne istrajavaju na otkrivanju smisla postojanja različitih oblika religioznosti, već podliježu inercijama kretanja u egocentričnom smjeru. Duhovnost koja se kuša u recentnim religijskim praksama nije izvedena na razinu misli i pojmova odnosno spoznaje stvarnosti kao takve, nego se i dalje pretežno doživljava u vidu osjećanja i čulnih predstava.

2. DIJALOG KAO PROTOK ZNAČENJA

Etimologija grčke riječi *dialogos* ((διά)λογος) govori da je po srijedi složenica. Rječca *dia* (διά) označava međusobni odnos, kretanje itd. Riječ *logos* (λόγος) dolazi od glagola *legein* (λέγειν) (sakupljati, metnuti, sabirati, govoriti, reći itd.) i u osnovi nosi dva značenja. Jedno je u semantičkom opsegu – riječ, odluka, besjeda, dokaz itd. Drugo značenje se tiče uma odnosno razuma (rasuđivanje, procjenjivanje, izlaganje itd.). Pojam *dialogos* dolazi od glagola *dialegomai* (διαλέγομαι) što znači razmišljati, prosuđivati, proračunavati, razgovarati, govoriti. Ključno u dijalogu za stare Grke bila je – svrha. Njihovi razgovori su imali dvije opće svrhe: prva je bila istina, ako je u pitanju teorijski dijalog, a druga je bio sporazum o općem dobru (Laušević 2005).

Kad god se pokuša etimološki objasniti riječ dijalog do izražaja dolazi Heraklitova misao o logosu u svijetu koji se „niti skriva niti otkriva“. Pojam *logos*, već rekosmo, uključuje najmanje dvije grupe značenja koje se odnose na umnost i govor. Najjednostavnija tumačenja govore o dijalogu kao "razgovoru dvoje". To tumačenje je, međutim, preskromno, jer ni na koji način ne pokazuje u kom smislu bi onda dijalog imao ekskluzivnost (koja mu se inače pridaje) u odnosu na druge forme razgovora. "Teorijski dijalog" treba biti usmjeren ka tome da se sagovornici približe istini o pojmu oko koga se vodi dijalog. Konačno, ako hoćemo da najsveobuhvatnije

tumačimo riječ *logos*, nužno je objediniti komponentu govora i komponentu umnosti. Najbliže tome je Aristotelovo shvatanje logosa kao "razumskog govora", za razliku od "barbarosa" (brbljanja) (Lojančić 2005).

Ako uzmemo u obzir različite aspekte dijaloga i jezična sredstva koja su svojstvena pojedinim od tih aspekata, onda možemo govoriti o dijaloškim tipovima. Tako su u *prvome* tipu dijaloga, onome koji se tiče odnosa između sudionika govornog događaja, često naglašeni emocionalni ili voljni momenti. Najekstremniji tip takva dijaloga jeste svađa, kao dijalog koji je svojstven manje kultiviranim društvima i sredinama. *Drugi* tip dijaloga, kod kojega je u prvom planu vezanost sugovornikā za predmetnu situaciju, predstavljaju raznoliki "radni razgovori". Takvi su razgovori, ako se ne pretvore u diskusije, lišeni snažnije emocionalne obojenosti pa i napetosti među sugovornicima jer su više usmjereni na samu situaciju negoli na međusobni odnos sudionika govornog čina. *Treći* tip dijaloga, vezan za prožimanje ili smjenjivanje kontekstā, zasnovan je na pojačanim značenjskim obratima, a nije ni osobne (kao prvi tip) ni situacijske naravi (kao drugi tip). Krajnji oblik takva dijaloga jest onaj u kojem se insistira na igri značenja, na poklanjanju posebne pažnje samom dijalogu. Takav tip razgovora svojstven je konverzaciji, tj. dijalogu koji je do neke mjere sam sebi svrha, koji je lišen neposredne korisnosti, koji predstavlja kulturno dostignuće, u kojem se nerijetko govori zato da bi se govorilo, da bi se ljudi međusobno družili, uvažavali, igrali, zabavljali i sl. (Badurina, Pranjković 2014).

Vrijednom spomena smatramo misao o inherentnoj dijalogičnosti svakoga teksta. Naime, uz eksplicitnu dijalogičnost, koja se potvrđuje u situacijama u kojima postoje govornik i sugovornik (ili više njih), tj. najmanje dva sagovornika (glasa), implicitna je dijalogičnost svojstvo svakoga teksta, pa i onoga koji je u strogo formalnom smislu monologičan – sve su to poruke upućene stvarnim ili zamišljenim recipijentima. Misao je po svojoj naravi dijalogična, a monolog je samo konvencionalizirana forma njezina iskazivanja. Konačno, svaki tekst uspostavlja relacije i s drugim, već napisanim tekstovima (intertekstualnost).

Nadalje, pokušaj određenja pojma dijalog temelji se na teorijskim promišljanjima o naravi i funkcionisanju jezika. Za Davida Bohma (2009) dijalog je komunikacija koja zadobija neke posebne, više kvalitete. U dijalogu „dviije osobe nešto zajednički čine, tj. zajednički stvaraju nešto novo” (Bohm 2009: 23). Dijalog je, naglašava Bohm, “protok značenja kroz nas i među nama, što nam omogućuje protok značenja u cijeloj skupini, a iz čega može nastati novo razumijevanje” (Bohm 2009: 28). Kao glavna vrijednost dijaloga se ističe kreacija novoga smisla, što znači da sudionici dijaloga u konačnici bivaju obogaćeni nekim novim vrijednostima i novim spoznajama.

U tim se kvalitetama prepoznaju bitne razlike između dijaloga i komunikacije kao širega pojma.¹

Prema M. Bahtinu, svaki se iskaz gradi između dvoje društveno organiziranih ljudi, a ako realnog sugovornika nema, onda se on pretpostavlja u ličnosti normalnog predstavnika one društvene grupe kojoj govornik pripada. Svaka je riječ dakle upućena sugovorniku, riječ je u biti bilateralni čin ili, metaforički kazano, ona je most izgrađen između mene i drugog; ako se on jednim krajem oslanja na mene, drugim se krajem oslanja na sugovornika. Konačno, realna jedinica jezika-govora nije izolirani pojedinačni monološki iskaz, već interakcija bar dvaju iskaza, tj. dijalog (Badurina, Pranjkić 2014: 221).

3. GOVOR – SPOJNICA STVARI I JEZIKA

Ljudski govor se može posmatrati sa stanovišta onoga koji govori – a to je izraz, u odnosu na onoga kome se saopćava – to je poruka, a gledano s aspekta stvari o kojoj je riječ – to je značenje stvari. Smisleni govor je samo onaj koji ima neko značenje, a njegova istinitost se ogleda u slaganju govora s onim o čemu se govori tj. "stvarima".

Prema Fochtu (1972), riječ povezuje biće duše sa bićem stvari. U mitskom mišljenju vladalo je neprikosnoveno jedinstvo riječi i stvari. Tek kasnije je stvar kao stvar izgubila svoju moć, a riječ je postala znak. Međuprostor između stvari i jezika pripada govoru, koji može biti "spajalica" ili "razdjelnica" stvari i jezika. Prema Ricoeuru (2005), Aristotel pojmom *symbolon* označava izražajnu moć zvučnih glasova da izraze stanje duše koje je kreirano spoznajom. To znači, ukoliko je duša kadra da spozna (simbolički) govor stvari, onda je zadatak govora da stanje stvari iskaže u jeziku. U konačnici, govor otkriva ili prekriva mnoštvo značenja glede stanja stvari.

Pojašnjavajući fenomen govora (glasova), Heidegger (1982) se poziva na Aristotela i njegovo djelo *O tumačenju* u kojem se odnos stvari, duše, govora i jezika objašnjava na sljedeći način: „Ono što se događa u proizvođenju zvučnih glasova jeste pokazivanje onog što u duši postoji kao strast, a ono što je napisano jeste pokazivanje zvučnih glasova. I kao što kod svih ljudi rukopis nije jednak, tako ni zvučni glasovi nisu jednaki. S druge strane, ono što se putem njih (glasova i rukopisa) najprije pokazuje – to su kod svih ljudi strasti u duši, i stvari – čiji nalikujući prikazi jesu strasti

---

¹ Riječ komunikacija dolazi od latinskoga pridjeva *communis* u značenju 'zajednički', pa komunicirati znači 'učiniti zajedničkim'. Takva razmjena informacija ne mora nužno stvarati nove vrijednosti, što je pretpostavka dijaloga.

– također su iste“ (Hajdeger 1982: 223). Isti autor zaključuje da jezik, kao govor, ostaje skriven, jer slova pokazuju glasove, glasovi pokazuju strasti u duši, a strasti u duši – stvari koje ih pobuđuju.

Kako ono suštinsko jezika vidi u govoru, Humbolt (1988) objašnjava na sljedeći način: „Pojmljen u svojoj stvarnoj suštini, jezik je nešto postojano i u svakom trenutku prolazno. Čak i njegovo održavanje pisanjem uvek je samo nepotpuno, mumijsko čuvanje koje je potrebno, ako neko pokuša da čulno opet predstavi živi govor. Sam jezik nije delo (*ergon*), već delatnost (*energeia*). Stoga njegova prava definicija može da bude jedino genetička. Naime, jezik je večno ponavljani *rad duha*, kako bi se *artikulisani glas* pripremio da izrazi *misao*. Neposredno i strogo uzev, to je definicija svakog govora; ali, u istinskom i suštinskom smislu, može se, u neku ruku, i samo totalitet tog govora smatrati jezikom“ (Humbolt 1988: 257).

Bošnjak (2008) nam sugerise da spoznajno otkrivanje "stanja" stvari može uslijediti jedino „putem opreznog približavanja, putem *himme* ili snažno produhovljenog govora, a nikako na način puke upotrebe riječi, ili pojašnjavanja i slatkorječiva govorenja. Zbiljnost ovog duhovnog stanja je upravo ona na koju ukazuje šejh Ibn Arabi u 198. poglavlju svoga djela *Al-Futuhāt*, odjeljak 8: „Govor i riječ su dvije odlike Božije. Riječju On sluša ono što je u stanju nepostojanja, kako i Sam veli: ‘*Ako nešto hoćemo, Mi samo za to reknemo: ‘Budi!’*’ (Al-Nahl, 40). Govorom On sluša postojeća bića, zbog čega i kaže: ... *A Allah je s Musaom sigurno razgovarao* (Al-Nisa’ 164).”“ (Bošnjak 2008: 170).

Ipak, korijen stvari nisu predstave o njima u vidu slike, lika, simbola ili znaka. Korijen stvari nisu ni njihove esencije (biti), jer su one samo ulaštena ogledala u kojima se odražava slava Božijih imena i Svojtava u njihovom obznanjivanju. Korijen stvari čine Imena Božija koja su u Njegovu sveznanju pritajeni realiteti stvari, metafizičko sjemenje iz kojeg se razvijaju vidljivi svjetovi kada Imena Božija počnu prelaziti iz stanja *in potentia* (bi'l-quwwa) u stanje *in actus* (bi'l-fi'l).² Gospodar traži da ga neprestano spoznajemo i upravo to i kaže u plemenitom ajetu: *Ljude i džine sam stvorio samo kako bi Me suštinskom spoznajom obožavali* (Al-Zarijat 56). Koristeći glagol *'abada-ya' budu* – obožavati Boga *prisebnim srcem koje umije da sluša* (Qaf 37) Gospodar svraća pažnju na suštinsko pregnuće našeg srca i uma, jer ova dva organa duhovne spoznaje imaju odliku najprisebnijeg slušanja i osluškivanja šta im Gospodar neprestano govori kroz suštine stvari, i ovi duhovni organi nepogrešivo spoznaju i dohvaćaju "paslike" stvari čistim Božijim svjetlom.³ Za ovaj spoznajni stu-

---

² „Naredi svom ummetu da umnože džennetske sadnice, a one su – la havle ve la kuvvete illa billah“, Imam Ahmed, 3/418.

panj potrebna je jedna sposobnost duše (*nefs*), a to je "stvaralačka imaginacija" (*al-khiyal*) koja duhovnu stranu "paslike" zaodijeva u osjetilnu formu koju treba tumačiti (*ta'bir*) u svjetlu onoga čime one simboliziraju u poretku simbola (*'alam al-amthal*). Ovaj organ duhovne spoznaje stoji kao razdjelnica (*berzakh*) između svijeta duše i svijeta osjetilnih formi, i njena moć je spajanje, na aktualitetu suprotstavljenosti Imena Božijih: Vidljivi i Nevidljivi, Prvi i Posljednji itd.

4. UNUTARNJI DIJALOG

Dijalog je širok pojam i može da označava razgovor s drugim, sa sobom, sa predmetima, sa životinjama, itd. Kroz riječ *dialogos* iskazana je složena misao. Složenica sintezom dvije riječi (*dia-logos*) donosi ova značenja: kroz govor, između govor, govor sa, sagovornik, itd. Bilo da govorimo ili ne govorimo, riječ je stalno prisutna u nama. Šta se krije iza riječi? To su misli. Znači, u nama se javljaju misli a na površini se pokazuju u vidu riječi. Ako te misli iskažemo, onda je to vanjski govor, ako ne izkažemo, onda je to unutarnji govor. Iskazali ili ne iskazali te misli (riječi), mi uvijek govorimo.

Prema osnivaču logike Aristotelu, pojmovi su misaono-jezički izrazi biti stvari. To znači da je saznanje o stvarima je pretočeno u misli, a te misli se izražavaju govorom, odnosno jezikom. Poznavati osnove neke nauke, znači ovladati onim čime se ona ograđuje, a to su pojmovi – saznanja o stvarima prenesena u svijet misli. Nauka je govor o "pojavnom svijetu".

Međutim, njemački filozof M. Heidegger (1982) aludira na jednu vrstu (unutarnjeg) dijaloga, dijaloga sa Gospodarem. Po njemu, ono što sprječava taj izvorni dijalog jeste logičko mišljenje o bitku. Put ka spoznaji bitka uvijek se događa putem "vidljivog" bića, te se po tom osnovu gradi mišljenje i o samom bitku. Ovakav odnos sprječava "objavljivanje" istine bitka i „njegovo istupanje iz skrivenosti u svjetlo stvarnog“. Heidegger nastoji da prevlada tu vladavinu logičkog mišljenja i da preokrene stoljećima uspostavljeni odnos. On nikada ne postavlja pitanje: „Šta je bitak?“, jer zna da se logički ne može spoznati, nego se pita šta ljudi misle, odnosno po kojem osnovu grade mišljenje o bitku. Na koncu, Heidegger zaključuje da misao

---

³ „...Najdraže čime Mi se Moj rob može približiti jest ono što sam mu propisao. Moj će Mi se rob ustrajno približavati naofilama pa ću ga zavoljeti, a kada ga zavolim, postat ću sluh njegov, kojim sluša, vid njegov, kojim gleda, ruka njegova kojom radi, noga njegova kojom hoda“. (Sahihu-l-Buhari, Buharijeva zbirka hadisa, Tom 4, hadis 6502, Sarajevo, 2009., str. 622.) U predaji koju bilježi Ibn Ebi Dunja stoji „...i srce kojim shvaća i jezik kojim govori“. Sa istim značenjem spominje predaju i Ahmed ibn Hanbel.

mora biti određena od strane bitka (Gospodara). Prema Uzelcu (2007), Heidegger poistovjećuje bitak i logos⁴, a do ovog zaključka dolazi promišljajući Leibnitzov princip dovoljnog razloga – ništa nije bez razloga⁵. „Logos se, dakle, može slušati... da li je logos moguće slušati na isti način na koji se sluša drugog čovjeka? Da li je međuljudsko slušanje jedino moguće slušanje? Da li je čovjek sposoban za neko drugo slušanje? Logos nije čovjek i ne govori ljudskim glasom. Tko govori u logosu i kakav mu je glas? Bezglasni glas? Koje bi slušanje bilo u stanju čuti takav glas? Da li je ljudsko slušanje do kraja bjelodano?“ (Vučković 1993: 101).

Naravno, druga dimenzija slušanja ("govora") je moguća samo ako se uobičajeno „mišljenje spremi i ako se dopusti odvesti u drugu dimenziju. U drugoj dimenziji sve postaje drukčije. Skačući iz jedne u drugu (dimenziju), i jedino tako, otvara se mogućnost razumljenja onoga što je mišljenje mislilo u prvoj dimenziji“ (Vučković 1993). U drugu dimenziju u kojoj se dobijaju misli od Gospodara i vodi dijalog s Njim, uvodi nas Ibn'Arebi. Po njemu, pojmovi se ne mogu imati o onome što nema pojavni lik, jer su pojmovi kao takvi predodžbe o stvarima (u mašti predočena bit stvari o kojoj se misli) (Ibn Arebi 2007). Drugim riječima, čovjek ne može imati pojmove o Božijem znanju kao takvom jer ono pripada dimenziji koju ljudsko poimanje ne dokučuje. Ali, slavni učenjak nas obavještava da je Božije znanje, odnosno da su Božije riječi, putem Prvostvorenog pera (Prvi um ili 'Aql) pohranjene u Čuvanu ploču (Univerzalna duša) u vidu znakova ili simbola upisanih u redove i nizove u deset oblasti ili poglavlja. Kur'an Veličanstveni i prethodne Objave, također, sadržavaju deset spomenutih oblasti:

„To što se u nju spušta i što ona sadržava od riječi stvorenih u subjektu Pera i Ploče, nakon što Pero završi sa upisivanjem, sastoji se od 269.200 znakova ili simbola koji predstavljaju ono što će se u postojanju realizirati do dana Sudnjeg, gledano iz ugla onoga što ova Univerzalna duša prenosi i dostavlja u svijet posredstvom uzroka“ (Arebi 2007: 38).

---

⁴ Za rane grčke mislioce biće je bilo isto što i kosmos, a za one nakon Aristotela isto što i *physis*. Izvorno ovaj izraz ne označava prirodu u smislu zbira materijalnih stvari, već znači cjelinu bića uopće. Prema Heideggeru, *physis* označava pojavljivanje, istupanje iz skrivenosti u svjetlo stvarnog, nastajuće trajanje. I pojmu *logos pripisuje* isto značenje: logos je nešto stalno, nešto što traje, zbirajuće u biću. Zbirajući karakter logosa dolazi do izražaja u Heraklitovom fragmentu o pojmu *polemosa*. Ovaj pojam Heidegger prevodi kao izvorno suprotstavljanje, različitost itd. U konačnici, *polemos*, *logos* i *physis* su isto od tri različita aspekta: suprotstavljanje, zbiranje i nastajuće trajanje.

⁵ Pored tri osnovna zakona logičkog mišljenja (princip identiteta, princip protivrječnosti, princip isključenja trećeg ili srednjeg) njemački filozof G. W. Leibniz uvodi i princip dovoljnog razloga, po kojem smatramo da se nijedna činjenica ne bi mogla naći istinitom ili postojećom, niti bi se mogao naći jedan istinski iskaz a da u njima ne bude dovoljnog razloga zašto je to tako a ne drugačije. Iako nam ti razlozi najčešće nikako ne mogu biti poznati.

Božije znanje u vidu znakova (pojavnih likova) na razini čovjekove spoznaje odgovara pojmovima (unutarnjem ili vanjskom govoru) koji se iskazuju riječima. Dželaluddin Rumi o ovom fenomenu kaže: „Riječ je misao, bila ona skrivena ili jasno izražena. Prema tome, čovjekova suština su misli, a ostalo je samo hrpa kostiju i vena“ (Rumi 1998: 174). Posve je bjelodano da znakovi u Čuvanoj ploči sadržavaju Božije riječi. Ali, Božija riječ nije što i čovjekova riječ! Stoga, Ibn Arebi zaključuje da znakovi objedinjuju riječi, a riječi objedinjuju glasove, a glas ili govor je posuda značenja.

Ako imamo u vidu da je znak uvijek u osjetilnoj formi, a simboliku (značenje) znaka izražavamo smislenim govorom (glasom, unutarnjim ili vanjskim) (Berberović 1978), onda se potvrđuje ranije izrečen stav: *symbolon* je izražajna moć glasovnih zvukova da izraze stanje duše koje je kreirano spoznajom. Prosvijetljena ili stvaralačka imaginacija (*al-khiyal*) je u stanju simboliku Božije riječi u vidu znaka pretočiti u smisleni govor.

5. BOŽIJA RIJEČ I GOVOR

Knjige Uzvišenog Boga sadrže samo neke Njegove riječi koje je On uputio Svojim stvorenjima, a knjige su sljedeće: Suhufi, Zebur, Tevrat, Indžil i Kur'an (Behdžet 2001: 10). Prvo što je stvoreno u odnosu na postojanje je Prvi um (Uzvišeno pero). Zatim je Bog stvorio Čuvanu ploču i rekao Peru: „Piši!“ Pero je reklo: „Šta da pišem?“ Bog mu je rekao: „Piši, a Ja ću ti diktirati“, pa je Pero u Ploču upisivalo sve ono što mu je Bog diktirao, a to je bilo Njegovo znanje o stvorenjima koja će stvarati do Sudnjeg dana.

Bog je dao da Ploča razumije ono što joj On objavljuje, te su joj data dva svojstva ili sposobnosti: svojstvo znanja i svojstvo djelatnosti. Djelatnim, odnosno kreativnim svojstvom iz nje su se pojavili likovi: jedni su osjetilni (šeme, forme, boje, oblici itd.) a drugi su neosjetilni likovi (znanja, spoznaje, želje itd.). Prvi govor koji je dopro do sluha mogućih bića jest riječ: „Budi!“, tako da je svijet došao do izražaja na osnovu svojstva Božijeg govora. Bog u stvorenjima i nema druge riječi izuzev: *Budi!* Suština stvorenja je riječ i On je usmjerava na utvrđene originale, prototipove. Prema Ibn Arebiju, „sva postojeća stvorenja su Božije riječi koje ne usahnjuju. Uzvišeni kaže u vezi sa uvođenjem u postojanje Isaa a.s. da je on Njegova (Božija) riječ koja je dostavljena Merjemi. Znači, ta Božija riječ je Isaa a.s. Zato mi kažemo da su sva postojeća stvorenja Božije riječi, gledano sa aspekta njihove čujnosti“ (Arebi 2007: 539).

Božiji govor kao lično Božije svojstvo je nestvoren, dok je Kur'an u značenju slova i značenja koje izgovaramo stvoren. I pored toga nije dozvoljeno reći, misleći na to, da je Kur'an stvoren, osim u iznimnim situacijama kao, na primjer, kada se drži predavanje o tome, pa se želi pojasniti. Božiji govor, kelam, je jedno od Njegovih savršenih i vječnih svojstava koje opstoji sa Njegovim bićem. To je potvrđeno konsenzusom ummeta i pouzdanim predanjima od svih poslanika. Svojim svojstvom govora Uzvišeni naređuje, zabranjuje, objavljuje poslanicima knjige kao što su Kur'an, Tevrat, Indžil itd. (Pramenković 2002).

6. SIMBOL I JEZIK

Prema Aristotelu, zvuci izraženi glasom su simboli duševnih stanja, a napisane riječi su simboli riječi izraženih glasom. Iako se simbol i znak dovode u blisku vezu, a u pojedinim prilikama poistovjećuju, ta veza je prividna. Prije bi se moglo zaključiti da postoji razlika, i to vidljiva i duboka, jer znak nosi samo jedno značenje, a simbol mnoštvo značenja (sadržaja) (Đokić 2003). Prema Northropu Fryeu, simbol je najbolje nazvati slikom, jer ljudska imaginacija ima sposobnost da duhovno zaodijeva u osjetilnu formu (Frye 1979). Ipak, tumačenje simbola ne može se zasnivati na njihovoj zamjeni riječima već na produbljivanju njihovih sadržaja i obogaćivanju njihovog simbolizirajućeg značenja. Simbol pored fiktivnog elementa, sadrži izvjestan element istine, jer istovremeno izražava ono što je realno i ono što je nerealno.

U opisu jezika razlikujemo dva osnovna pristupa: formalni i funkcionalni. Formalni lingvisti jezik smatraju ogledalom uma, te ga valja opisati nezavisno od njegove upotrebe u komunikaciji. Jezik služi za izražavanje misli, a svaka ljudska jedinka posjeduje urođenu sposobnost za usvajanje jezika. Osnovna funkcija jezika nije samo komunikacija, već podjednako i slobodno izražavanje misli. Funkcionalni pristupi, za razliku od formalnih, u žarište stavljaju komunikaciju kao jednu od najvažnijih funkcija jezika u društvu, a značenje pri tome igra veliku ulogu. U ovome pristupu ističe se svrhovitost jezične djelatnosti. Jezik nije ogledalo uma, već alat pomoću kojeg komuniciramo pa se i jezične strukture mogu opisati sa stajališta funkcija koje imaju u jeziku. Unutar funkcionalne paradigme jezik se konceptualizira kao instrument društvenog djelovanja među ljudskim jedinkama, a koristi se s namjerom da se uspostavi komunikacijski odnos (Borucinsky 2015).

KA ZAKLJUČKU

Opravdano je pitanje o porijeklu riječi i jezika, jer ni za filozofiju, ni za nauku o jeziku, ili bilo koju drugu nauku, to pitanje nije zatvoreno. Koliko god išli daleko u historiju porijekla značenja riječi, svagda se na kraju susrećemo s već gotovim jezičkim činjenicama, odnosno s riječima koje imaju svoje značenje. Mi ne znamo i ne možemo znati šta je jezik koji je u osnovi svega što mi znamo i što možemo izreći o svijetu u kojem živimo i odakle potječe ta njegova nenadmašna sposobnost, jer ne možemo dospjeti izvan njega i govoriti o njemu kao predmetu, osim ako ne pronademo neku primordijalnu vezu jezika i nekog drugog medija ili reda pojava, što bi nam omogućilo da govoreći o tim pojavama govorimo ujedno i o jeziku. Budući da jezik opisuje svijet, onda je porijeklo svijeta kakav je on dat za nas, dakle, odgovor na pitanje o porijeklu jezika (Filipović 2005).

Postoje sve premise za mišljenje da je osnovna funkcija riječi njena označavajuća uloga, jer riječ je znak koji označava stvari (predmete) i njihova obilježja – osobine, radnje, odnose itd. Kao takva, riječ nosi značenje koje poima ljudska svijest. Kada imenujemo neki predmet riječju, samim tim taj predmet svrstavamo u određenu kategoriju, tj. riječi generalizuju stvari. Stoga riječ nije tek sredstvo zamjene, već i oruđe mišljenja. Napokon, najsloženija funkcija riječi je njena analiza stvari. Na taj se način prenosi iskustvo generacija tokom društvenog razvoja i sistem društveno učvršćenih znanja o stvarima. Zbog toga se može reći da se jezik javlja kao sistem dostatam da samostalno proanalizira predmet (stvar) i izrazi bilo koja njegova obilježja, osobine i odnose (Lurija 2000).

„Među svim svojim stvorenjima Bog je čovjeku dao najsavršeniji govor. Tako je dao da se pri čovjekovom govoru dah prekida na dvadeset osam mjesta. Na svakom tom mjestu presijecanja daha nastaje određeno slovo (suglasnik), a ne neko drugo, od kojeg se razlikuje po mjestu presijecanja daha, premda to i nije ništa drugo nego sam dah“. (Arebi 2007: 542)

Božija riječ može imati terapijsku ulogu samo u dijalogu u kojem je jedan od sagovornika dosegnuo stepen "logosa" ili Božijeg govora koji je spona između stvari i jezika. Osluškiivanje "logosa" kao govora stanja stvari uslovljeno je suštinskim pregnućem našeg srca i uma ('*aql*). Razinu "logosa" nije moguće dosegnuti bez jedne sposobnosti duše – stvaralačke imaginacije (*al-khiyal*). Samo prosvijetljeni ego doživljava govor "stanja stvari" u vidu unutarnjeg govora ili misli kojima dokučuje značenje. Pravilnom upotrebom riječi (pojmovu) u jeziku otkriva se značenje stvari i pobuđuje se "eho" primordijalne riječi. Terapijsku ulogu dijalog poprima kada "živa riječ" otkriva unutarnji govor ili stanje sagovornika.

LITERATURA

1. Arebi, Muhjiddin Ibn (2009), *Mekanska otkrovenja III*, Ibn Arebi, Sarajevo
2. Bahtin, Mihail (1980), *Markizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd,
3. Bahtin, Mihail (2000), *Problemi poetike Dostojevskog*, ZEPTER BOOK, Beograd
4. Barbarić, Damir (2001), *Približavanja: ogledi u filozofiji*, Demetra, Zagreb
5. Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2014), "O dijalogu", *Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova*, knjiga I, str. 216-226.
6. Behdžet, Ahmed (2001), *Allah: islamsko poimanje i vjerovanje*, El- Kalem, Sarajevo
7. Berberović, Jelena (1978), *Filozofija Ludwiga Wittgensteina*, Svjetlost, Sarajevo
8. Blagojević, Nada, (2016), *Fukoova hermeneutika subjekta*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd
9. Bohm, David (2009), *O dijalogu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
10. Bošnjak, Abdulah (2008), *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti*, Ibn Sina, Sarajevo
11. Đokić, Radoslav (2003), *Znak i simbol*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
12. Filipović, Muhamed (2005) *Filozofska istraživanja*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
13. Frye, Northrop (1979), *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb
14. Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
15. Hajdeger, Martin (1982), *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd
16. Heidegger, Martin (1996), *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Zagreb
17. Hajdeger, Martin (2007), *Na putu k jeziku*, Fedon, Beograd
18. Heidegger, Martin (2008), *Što se zove mišljenje*, Naklada Breza, Zagreb
19. Heidegger, Martin (2012), *Uvođenje u metafiziku*, AGM, Zagreb
20. Humboldt, Wilhelm fon (1988), *Uvod u delo o Kavi jeziku i drugi ogledi*, Dnevnik, Novi Sad
21. Korkut, Besim (1992), *Kur'an s prevodom*, Kompleks Hadimu-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera
22. Laušević, Savo (2005), "Dijalog o dijalogu", u: *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica, str. 9-13.

23. Lojančić, Goran (2005), *www.dijalog.com*, u: *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica, str. 73-80.
24. Lurija, Aleksandar R. (2000), *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
25. Marković, Miroslav (1983), *Filozofija Heraklita mračnog*, Nolit, Beograd
26. Mišević, Nenad (2003), *Filozofija jezika*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
27. Mišić, Anto (2002), "Međureligijski dijalog - prinos općoj kulturi dijaloga", *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 57, No. 4., str. 455-465.
28. Pramenković, Almir (2002), "Kelam – Allahov vječni govor", *Islamska misao: godišnjak Fakulteta za islamske studije u Novom Pazaru*, 1/2002., str. 45-54.
29. Prijatelj, Erika (2017), "Healthy Cultures: New Challenges for Interreligious Dialogue", *Synthesis philosophica*, 63 (1/2017), str. 109–120.
30. Ricoeur, Paul (2005), *O tumačenju: ogled o Freudu*, Impresum, Zagreb
31. Rumi, Dželaludin (1998), *Fihi ma fihi*, Kadirijsko-bedevijska tekija Čelji-govići, Sarajevo
32. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
33. Swidler, Leonard (2012), *Dialogue for Interreligious Understanding. Strategies for the Transformation of Culture-Shaping Institutions*, Palgrave Macmillan, New York
34. Uzelac, Milan (2007), *Metafizika*, Studio veris, Novi Sad

ON PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF DIALOGUE

Summary:

Dialogue is always some form of exchange. The main purpose of the dialogue is contained in the listening and understanding of the other, in his understanding of our view of the content being discussed. A good conversational interlocutor can be a mirror of ourselves, enable us to have a better insight into the truth about ourselves. The paper starts from the primordial definitions of language and speech, gives an overview of the philosophical and religious aspects of dialogue, leading to the conclusion about the therapeutic role of dialogue which it assumes when the “living word” reveals the inner speech or condition of the interlocutor.

Keywords: dialogue; speech; word; language; thought

Adresa autora
Author's address

Sulejman Bugari
samostalni istraživač
sulejman.bugari@icloud.com

Nezir Krčalo
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet za upravu
nezir.krcalo@fu.unsa.ba

Adnan Džafić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

